

**Лекції з курсу «Новітні соціологічні теорії» Спеціальність «Соціологія»
(магістри)**

Лекція 2. Неомарксистські теорії у соціології

План

1. Критика марксизму неомарксистами.
2. Франкфуртська школа (Т. Адорно, М. Хокхаймер, Г. Маркузе).
3. Теорія комунікативної дії Ю. Габермаса.
4. Теорія світової системи (І. Валлерстайн).

Література:

1. Дмитренко К.С. Юрген Габермас: від рефлексії до комунікації. Магістеріум. Історико-філософські студії. 2011. Випуск 47. С.38-45.
2. Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології. Колективна монографія / В. Ворона, В. Казаков, Н. Отрешко, В. Пилипенко, В. Резнік, В. Степаненко; за заг. ред. В. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 249 с.
3. Рожанська Н. В., Дрожанова О. М., Онофрійчук О. А. Загальна соціологічна теорія : навч. посіб. Миколаїв : ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. – 336 с.
4. Соловійова А.С. Історія становлення та теоретична спадщина Франкфуртської школи (1930 – 1960 рр.) // Гілея. Політичні науки. Вип. 22. С. 415-421.
5. Стандратюк Д. Концепція відкритості Юргена Габермаса та потенціал її використання для аналізу публічної сфери в Україні. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 44. С. 240-246.

1. Критика марксизму неомарксистами

Ідеї Маркса отримали свій подальший розвиток у ряді похідних теорій, які мають багато істотних відмінностей. **Джордж Рітцер** виділив напрями **неомарксизму**: *економічний детермінізм; гегельянський марксизм (Георг Лукач, Антоніо Грамши); критична теорія. Неомарксизм* – це не просто оновлений марксизм, а новий напрям соціальної думки, в якому філософські, політекономічні і соціологічні поняття, що використалися в марксизмі, виявляються сполученими за допомогою центральної категорії – *відчуження*. Капіталізм розглядається як суспільство загального відчуження і піддається різкій критиці. **Критична теорія** виникла на базі *Інституту соціальних досліджень у Франкфурті*, в Німеччині в 1930 році. Основні представники: **М.**

Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Э. Фромм. Ця теорія ставила метою точніше розкриття природи суспільства. Її представники віддавали перевагу *критиці різних аспектів соціальної дійсності*. Це ліворадикальна соціологія. Її **методологічні принципи**: *заперечення позитивізму з його розмежуванням цінностей і фактів (у Дюркгеймівському сенсі); прихильність до гуманізму, прагнення до звільнення людини від усіх форм експлуатації; акцент на значущість людського початку в соціальних стосунках*. Критика соціології представниками франкфуртської школи за: 1) «*сциєнтизм*», який перетворює науковий метод на самоціль; 2) те, що *соціологія серйозно не критикує суспільство і не намагається вийти за межі сучасної соціальної структури*, соціологія відмовилася від своїх зобов'язань допомагати людям, гнобленим сучасним суспільством; 3) те, що *соціологи фокусують увагу на суспільстві в цілому*, а не на конкретних індивідуумах в суспільстві; 4) соціологів звинувачують в *ігноруванні взаємодії індивідуумів і суспільства*. Через те що соціологи ігнорують особу, їх вважають нездатними сказати що-небудь значуще з приводу політичних змін, які могли б привести до «*справедливого і гуманного суспільства*». Соціологія постає «невід'ємною частиною існуючого суспільства, замість того, щоб бути засобом критики і прискорювачем оновлення».

2. Франкфуртська школа (Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе)

У творах **Макса Хоркхаймера, Герберта Маркузе та Теодора Адорно** критика сучасного суспільства і його культури спирається на **концепцію суспільства як системи тотального, всепроникного контролю**. В ній соціальний контроль зв'язується не з прямим примусом і експлуатацією з боку панівного класу, а з непомітною для людей, трансформацією природних для людини потягів та прагнень у «*помилкові*» потреби, задоволення яких веде не до *вільного розвитку особистості*, а до зміцнення *соціального порядку*, що склався. Ці теоретики стверджували, що **позиція панування у сучасному світі перемістилася з економіки у сферу культури**. Критична школа намагається зробити акцент на *пригніченні особистості культурою в сучасному суспільстві*. Критична школа перейняла у **М. Вебера** відмінність між *формальною*

раціональністю і субстанціональною раціональністю, яку прибічники критичної теорії розглядали ще як розум.

Теоретики критична школа вважали, що у сучасному світі переважає *ірраціональність*. На думку **Г. Маркузе**, хоча сучасне суспільство з'являється втіленням раціональності, але воно «ірраціональне в цілому». *Ірраціональне*, бо: 1) раціональний світ руйнівний для індивідуумів, їх потреб і здібностей; 2) світ підтримується за рахунок постійної загрози війни; 3) незважаючи на існування достатньої кількості засобів, люди продовжують залишатися бідними, пригнічуваними, експлуатованими і нездатними реалізувати себе.

Критична школа фокусує свою увагу на *одному з видів формальної раціональності – сучасній технології*. **Г. Маркузе** вважав, що використання технології в сучасному капіталістичному суспільстві призводить до *тоталітаризму*. В ньому відбувається вирівнювання людей на рівні їх «усереднювання», що полегшує здійснення влади і панування одних над іншими. Сучасна технологія призводить до появи нових, ефективніших *методів контролю над індивідами*, зокрема використання телебачення з метою *соціалізації* і заспокоєння населення (інші приклади представлені масовим спортом і поширеною експлуатацією теми сексу).

Маркузе в роботі «*Одновимірна людина*» (1964) визначив сучасне суспільство як *суспільство комфортабельної несвободи*, в якому діють нові форми контролю. Основна серед цих форм – *споживання*. Залучення до споживання – це раціональніший спосіб підпорядкування і нейтралізації революційного потенціалу робітничого класу, чим політична пропаганда або репресії. Формами контролю стали також *масова культура і сексуальність*. Революція проти «одновимірного» суспільства може бути успішною лише тоді, коли вона вийде на *рівень вітальних антропологічних потреб*. Вона повинна мати *трирівневий характер*: 1) *індивідуальний, антропологічний рівень* – революція повинна була стати сексуальною для «звільнення» пригнічених капіталістичним суспільством еротичних потягів; 2) *культурний рівень* визначав, що головною є боротьба проти «репресивної культури» *індустріального суспільства* (сутність «культурної революції» в перемозі

авангардистського сюрреалістичного мистецтва, в якому виражається бунт названих вище потягів); 3) **соціальний рівень** представлений низкою громадських груп, не інтегрованих в сучасне індустріальне суспільство (населення країн «третього світу»; люмпенізовані шари, що бунтують; не пов'язані з істеблішментом, інтелектуали, студенти, сексуальні і етнічні меншини), здійснює соціальну революцію проти «пізньокапіталістичного суспільства» (що прагне до тоталітаризму, його репресивної культури та пануючого авторитарного типу особи).

Макс Хоркхаймер (1895-1973) і **Теодор Адорно** (1903-1969) у книзі *«Діалектика освіти»* (1947) представили **концепцію розвитку сучасної західної цивілізації** в результаті освіти – процесу емансипації мислення і поведінки людини від влади міфології. Але з *відділенням принципу розуму від принципу віри* відбувається і заміщення відношення до світу і життя на основі пошуку суті, сенсу вищою інструментальною раціональністю – відношенням на основі визначення корисності, утилітарної функції речей. **Раціоналізація життєдіяльності людей** привела до створення продуктивної економічної системи, ефективного державного апарату, загальнодоступної масової культури, але одночасно до *перетворення людей з самостійних суб'єктів мислення і дії в об'єкти маніпулювання*. Чим раціональніша людина, тим більше підпорядкована безособовим зразкам поведінки. І чим раціональніше суспільство, тим сильніше і частіше проявляється **«бунт природи»** – масова ірраціональна поведінка (ксенофобія, агресія, фанатизм, поклоніння вождям і т. п.). Тоталітарні режими в XX ст. і Друга світова війна – це логічний результат раціоналізації. У цьому діалектика: *освіта перетворюється на власну протилежність - сучасне варварство*.

3. Теорія комунікативної дії Ю. Габермаса

Праця **Ю. Габермаса** *«Теорія комунікативної дії»* включає **теорію соціальної дії** й **теорію суспільства**. Теорія комунікативної дії спрямована на визначення нормативних засад критичної соціальної теорії у нерозривній єдності з осмисленням фактичних процесів *раціоналізації сучасного суспільства* та

пов'язаного з цим формування таких *експертних царин*, як сучасна наука, позитивне право, мистецтво й мистецька критика.

Особливість Габермасового підходу до витлумачення комунікативної раціональності та комунікативної практики полягає у прагненні з'ясувати, що об'єднує аргументативні практики, які здійснюються в різних життєвих світах і культурних контекстах. На рівні суспільства провідну роль у теорії комунікативної дії відіграють поняття *системи* й *життєсвіту*. *Життєсвіт* – це конкретна ситуація повсякдення, в якій дієвці намагаються досягти порозуміння на основі спільного для них мовного і культурного горизонту тієї чи іншої традиції. Габермас прагне подолати культуралістське звуження поняття «життєсвіт», демонструючи його комплементарність до поняття комунікативної дії.

4. Теорія світової системи (І. Валлерстайн)

Світосистемний аналіз є результатом розвитку світової думки, коріння якого виходять як з марксизму, так і з його критики зліва, а також теорії систем, французької історичної школи «Аналів» та інших напрямків. Його важливе досягнення як наукового методу полягає у переході від погляду на історію як історію окремих країн до оперування великими соціальними надсистемами, що охоплюють континенти. У ньому історія людства постає як історія еволюції локальних соціальних систем, межі яких не завжди збігаються з межами окремих держав, етносів і територій.

Іммануїл Валлерстайн – один із провідних теоретиків світосистемного аналізу. Його реалізація означає перехід від локальних історій, зайнятих переважно переліком та описом фактів, до вищого рівня знання – *побудови соціальних моделей та з'ясування факторів і напрямків їх розвитку*. Фактично це нова спроба дати відповідь на запитання: *який сенс історії?* Відповіді світових релігій – все завершиться кінцем світу і, можливо, життям в іншому вимірі, і лише буддизм не ставить хрест на бутті. З XIX ст. до його вирішення долучилась наука, що запропонувала два основних варіанти відповіді. Перший – *історія йде шляхом прогресу по висхідній, завдяки розвитку науки та гармонізації суспільних відносин*. Дехто вважає, що історія рухається не шляхом

прогресу, а саме регресу, і все скінчиться кінцем світу, який людство саме собі й влаштує. Другий напрямок позначено як *цивілізаційний* – історія людства є історією виникнення, зникнення або заміни одна одною окремих цивілізацій. Заява філософа Френсіса Фукуями про кінець історії лише означає, що в історії вже все відбулося і сучасна світова цивілізація здатна лише функціонувати в досягнутому режимі без суттєвих змін.

Світосистемний аналіз відрізняється від обох напрямів і є третім самотійним варіантом. Соціальні системи, за класифікацією Валлерстайна, поділяються на три групи: *локальні системи, світ імперій та світоекономіку*. Перша група – окремі *громади*, які самотійно забезпечують себе засобами існування в межах натурального господарства або простого обміну (його називають *традиційний спосіб виробництва*). **Держава** підкорює собі такі локальні системи, обкладає їх податками на свою користь, об'єднуючи під своєю владою все більше громад. Поступово така система перетворюється на велику державу або *імперію*, і значні території суші опиняються поділеними між державами. Виникає світ імперій, де держава визискує первісного виробника-громаду, частково регулює обіг товарів. Така система прагне до розширення шляхом династичних шлюбів або військового захоплення.

Капіталізм або світоекономіка (Валлерстайн розглядає їх як рівнозначні) неможлива без **активного втручання держави в економіку**. Сучасний капіталізм, що виник у країнах Західної Європи, зобов'язаний своїм успіхом активній підтримці державою окремих виробників через видачу патентів, субсидій та розподіл державних замовлень.